

Damir Josipovič

Psevdoprostovoljne migracije: primer sistema notranjih migracij v nekdanji Jugoslaviji

Ključne besede: teorije migracij, teorija sidrišč, notranje in mednarodne migracije, psevdoprostovoljne migracije, nekdanja Jugoslavija, Slovenija

Uvod

O teorijah migracij imamo na voljo zajetno literaturo, verjetno najboljše, če govorimo o teorijah, ki razlagajo temeljne demografske komponente, kot so nataliteta, mortaliteta in migracije. Čeprav je seznam teorij migracij nenavadno obsežen, ostajajo teorije nezmožne celostno razložiti tako kompleksen pojav, kot je človeška mobilnost (cf. Massey et al., 1993).

Teoretski migracijski korpus je že dolgo razcepljen vzdolž kartezijanskega dualizma. Lep primer za to je denimo Greenwoodova študija iz leta 1985 o notranjih migracijah v ZDA. Greenwood omenja »fundamentalne spremembe«, ki so se zgodile v sedemdesetih in osemdesetih letih 20. stoletja in ki jih je pripisal novim metodološkim pristopom k analizi in modeliranju podatkov (Greenwood, 1985). Z današnje perspektive se zdijo taka razmišljanja tehnokratska, saj je, kot je opozoril že Harvey (2005, 12), svet zgrmel v globalno krizo še pred naftno krizo leta 1973, kar je povzročilo razmah neoliberalne razvojne paradigme. Prav ta je narekovala »revolucioniranje« ekonomskih postopkov. Med njimi je zlasti pomembna uvedba finančnih instrumentov, ki so uveljavljali nove in nove metodološke aplikacije na različnih področjih. Seveda je razmah te »nove ekonomije« povzročil spremembo v razmestitvi delovnih mest v ZDA, s tem pa posledično tudi nove migracijske vzorce. Ne glede na to Greenwoodovo pričakovano kratkovidnost pa je njegov članek uveljavil kartezijansko delitev na notranje in zunanje migracije. Ta oblika dualizma še vedno dominira v splošnem, posledično pa tudi v migracijskem raziskovanju (prim. Gerber, 1997).

Zavedajoč se zmotnosti tega dualizma (po Gerber, 1997), predlagamo predrugečen pogled na migracije, s pomočjo katerega bi celostno razumeli »obe vrsti migracij«, in sicer kot prepleteni in praktično nerazdružljivi. Pri tem gradimo na podatkih, zbranih

z raziskavo o jugoslovanskih notranjih migracijah (2002–2006) in njihovih učinkih v Sloveniji. Na osnovi analize uradnih jugoslovanskih (1948–1991) in slovenskih (po letu 1991) statističnih podatkov ter podatkov ankete, izvedene v obdobju 2001–2004, trdimo, da je delitev na notranje in zunanje migracije z vidika definiranja vzrokov in posledic migracij v Slovenijo irelevantna. Poleg tega zagovarjamo tezo, da je še ena od delitev migracij, in sicer na prostovoljne in prisilne, prav tako nezadostna. Zlasti v jugoslovanskem prostoru uveljavljeni raziskovalec migracij P. Klinar (1985) je denimo na primeru zdomcev oziroma začasnih delavcev v Zvezni republiki Nemčiji poleg delitve na zunanje in notranje migracije uveljavljal tudi delitev na prisilne in prostovoljne migracije. Prav njegov pomemben teoretski doprinos nam je pomenil izhodišče za idejo, da smo pričeli prepraševati vidik prisilnosti migracij. Kot bomo pokazali v nadaljevanju, jugoslovanske migracije (1945–1991) obravnavamo v okviru potencialno prisilnih, polprisilnih ali »pseudoprostovoljnih migracij«. Na podlagi teoretskih in empiričnih ugotovitev smo proizvedli tudi posodobljen analitski okvir za individualno ali skupinsko analizo migracij.

Teoretski okvir migracijskih raziskovanj

Mednarodne vs. notranje migracije

V drugi polovici 20. stoletja se je pojavila serija teorij mednarodnih migracij. Na začetku devetdesetih let je skupina pod vodstvom Douglasa Masseyja, organizirana pod okriljem OZN, začela s projektom pregleda migracijskih teorij in ocene njihove vrednosti. Eden od analitskih izdelkov je bil tudi pregledni članek, v katerem Massey (1993) teorije mednarodnih migracij deli na dve skupini: a) glede na sprožilce (»initiation«) in b) glede na dolgoročnost oziroma obstojnost (»perpetuation«) migracijskih premikov. V prvo skupino je uvrstil ekonomske teorije migracij (neoklasična makro- in mikro teorija, teorija nove ekonomike, teorija dualnega trga dela) in sociološke teorije migracij, primarno izhajajoče iz Wallersteinove »world systems« teorije (Massey et al., 1993). V drugo skupino je uvrstil teorije, kot so teorija omrežij, institucionalna teorija, teorija kumulativne kavzalnosti in teorija migracijskih sistemov (ibid.). Večinoma so bile vse omenjene teorije disciplinarno zamejene in šele v zadnjem obdobju je postajalo jasno, da brez interdisciplinarnega in multidisciplinarnega pristopa ne bo mogoče oblikovati kompleksne in koherentne teorije migracij.

Poleg razcepljenosti v teoriji obstaja posledična kartezijanska razcepljenost tudi pri metodologijah zbiranja migracijskih podatkov. Te prav tako temeljijo na omenjenih delitvah, kar povzroča velike težave pri samem zbiranju podatkov in njihovi kakovosti.

Malačić (2012) na primer ugotavlja, da kljub informacijski dobi prav neprimerljivost podatkov celo v Evropi še vedno velikokrat predstavlja nepremostljivo metodološko oviro v meddržavnih primerjavah. V tesni navezavi s kakovostjo in obsegom podatkov je tudi problem nekoherentnega izvajanja popisov, saj je kar sedem evropskih držav v zadnjem popisnem obdobju prešlo na registrski tip popisa, ki še povečuje neprimerljivost podatkov med državami in onemogoča pertinentne analize (na primer Coleman, 2012). Ne glede na te težave pa celo evropski statistični urad vztraja na prej omenjenih delitvah na mednarodne in notranje migracije. Da bi preseгли te delitve, se bomo v nadaljevanju posvetili primeru migracij na območju nekdanje Jugoslavije. Na podlagi tedanjih migracijskih razmer in razmer, nastalih po razpadu te federacije, ugotavljamo, da jih nobena od teorij mednarodnih migracij ne pojasnjuje ustrezno. Še več, prav primer Slovenije po osamosvojitvi potrjuje tezo o prepletenosti notranjih in zunanjih (mednarodnih) migracij, saj migracijski vzorci še vedno ostajajo podobni (Josipovič, 2006).

Sprememba perspektive

V nadaljevanju ne bomo analizirali vseh potencialno relevantnih pristopov v teoriji mednarodnih migracij, pač pa bomo posvetili pozornost drugim teoretskim prispevkom, s pomočjo katerih lahko lažje skonstruiramo enovito shemo za analizo migracij kot takih. Ko govorimo o inkluzivnem analitskem okviru za študij migracij, ne moremo mimo pomena disciplin, kot je socialna psihologija. Eden od pionirskih socialnopsiholoških pristopov pri študiju migracij je bila študija Petra Rossija (1955), v kateri je proučeval migracijske značilnosti družin na urbanih območjih. Ta študija, ki je prvič »uporabila« družino kot objekt proučevanja, je sprožila niz pristopov, ki so jih v naslednjih desetletjih v geografiji označili kot »behavioristične« ali kot »behavioralistične« (prim. Gold, 1980). Tako je bil radikalni behaviorizem Skinnerjeve šole pospremljen z vrsto kognitivistično-behavioralnih pristopov, ki so bili poimenovani kot »behavioralizmi«. Njihov prispevek h geografskim teorijam migracij je neprecenljiv – še posebej ko gre za vprašanja okoljskih stimulov, ki sprožajo ali vplivajo na odločitve posameznika ali skupine, da pride do točke, ko migrira. Take »etiografije« lahko veliko pripomorejo k osvetljevanju tako vzrokov kot tudi posledic migracij, in sicer tako v območju odselitve kakor tudi v območju priselitve (prim. Jones, 1990, 178).

Ob geografiji in socialni psihologiji sta veliko teoretskega znanja o migracijah prispevali že omenjeni ekonomija in sociologija, pa tudi antropologija ter druge discipline. Poleg teorije človeškega kapitala so ekonomisti razvili mikro- in makroekonomsko teorijo migracij ter uveljavili številne ekonometrične in kvantitativne

metode (na primer Malačič, 2006, 173–4). Sociologi so se bolj posvečali posledicam migracij, kot so vprašanja inkluzije v novih okoljih (na primer Castles, Davidson, 2000; Westwood, Phizacklea, 2000) ali vprašanja »identitete« in »kulture« migrantov, globalizacije migracij in podobno (na primer Featherstone, 2000; Papastergiadis, 2000).

Kljub dokaj postranskemu interesu za migracijsko kavzalnost je sociološka teorija odločilno vplivala na utrditev iz geografije izhajajočih teorij verižne migracije, migracijskih omrežij in teorije migracijskega stresa (prim. Meyer, 2001; Bhaldraithe, 1999). Očaranost z globalizacijo in drugimi velikimi temami je sociologijo oddaljevala od mikrovpogleda, ki se je izkazal za eno od oporišč antropoloških pristopov (na primer Basch et al., 2000). Specifične metodologije, vpeljane v študije sorodstev in družin, so utrdile zavedanje o pomenu »mehkih« pristopov, kot so naracije, trajektorije in življenjske zgodbe v geografskih študijah migracij (Knowles, 1995; Lawson, 2000).

Zgodovinsko gledano je prelomen doprinos k študiju migracij ob koncu 19. stoletja prispeval angleški statistik Ernest George Ravenstein. Njegovih enajst »zakonov migracij« je odločilno vplivalo na nadaljnje, bolj poglobljeno ukvarjanje z migracijami. Everett Lee (1966) je tako prek preverjanja Ravensteinovih zakonov prišel do lastnega koncepta »push-pull« dejavnikov migracij. Kljub mehanistični naravnosti in teoretskim pomanjkljivostim je Leeju s tem konceptom uspelo osvetliti pomen hkratnega vpogleda v vzroke in posledice splošnih migracij, čeprav jih je obravnaval ločeno. Nekaj let zatem se je pojavila še ena geografska teorija migracij, katere avtor je bil Wilbur Zelinsky (1971). Njegova teorija migracijske tranzicije je bila bolj dopolnilo splošne teorije demografske tranzicije, v zvezi s katero je že Friedlander (1969) kritično ocenil, da ne vsebuje predpostavk migracij. Po zaslugi teorije migracijske tranzicije se je fokus proučevanja migracij preusmeril na znotrajmestne in medmestne migracije ter na cirkularno migracijo, ki je še danes eden od ključnih postulatov migracijskih politik številnih gospodarsko razvitih držav (prim. Rowland, 2003, 391).

Še ena od pogosto citiranih teorij, ki se dotika tako notranjih kot mednarodnih migracij, je Mabogunjejev (1970) sistemski pristop k študiju ruralno-urbanih migracij v državah v razvoju. Koncept predstavlja metodologijo, ki je uporabna tudi na perifernih območjih gospodarsko razvitejših držav po Evropi in svetu. Vendar zaradi izrazito funkcionalističnega pristopa ne more razložiti družbenih sprememb in socialnih konfliktov. Še več, posameznika vidi predvsem v vlogi »respondenta« na stimule iz sistema, podsistemov in okolja (Woods, 1982, 194). Ne glede na to, da so vse štiri teorije uporabne pri študiju tako notranjih kot zunanjih migracij, jim manjka splošna razlagalna moč.

Teorija »sidrišč«

Kot smo že uvodoma izpostavili, je na začetku devetdesetih let Masseyjeva skupina pod okriljem OZN objavila vpliven članek o »trenutnih teorijah mednarodnih migracij«. Članek je s svojimi vehementnimi ugotovitvami pustil globoke posledice na področju proizvodnje »velikih teorij« mednarodnih migracij, ki so poslej skorajda izginile s programa raziskovalnih ambicij raziskovalcev. Po drugi strani pa je prav ta članek prispeval, da se je leta 1995 pojavila teorija avstralskega geografa Brucea Moona, ki je s preureditvijo perspektive temeljno posegla v kasnejši razvoj migracijske teoretske produkcije.

Moon je analiziral dosedanje modele in teorije ter predvsem pristope pri študiju in razlagi migracij. Ugotovil je, da je bil vidik posameznikovega odločanja sicer postopoma povzdignjen v osrčje problema razlage migracij, ni pa bil obravnavan na pravičen način. Po njegovem mnenju so vseskozi prevladovale skrajnosti v pristopih, ki so se vsakič izkazali kot neceloviti in kot taki ne povsem primerni za razlago procesa odločanja posameznika ali skupin za migriranje. Kot odgovor na to je predstavil shemo »sidrišč«. Ta shema ni zgolj razlagalna teorija, pač pa na podlagi dosedanjih dognanj predstavlja tudi možen metodološki okvir bodočih migracijskih raziskav.

Moon ugotavlja, da so migracijske raziskave zašle v krizo. Zato predlaga nov razmislek, ki bi bolj celovito oziroma manj enostransko, na ravni »mezoanalize«, kolektivne izkušnje povezal s širšimi vzorci migracijskih tokov. Trenutna praksa v migracijskem proučevanju je namreč neustrezna zaradi podvrženosti neprožnim predpostavkam družbenega obnašanja, izpeljanih iz funkcionalistične sociologije. S tem je bila preprečena teoretična povezava med »makromigracijskimi« procesi in »mikrolokusom« migranta. Po njegovi oceni v migracijski teoriji trenutno prevladujejo trije ločeni pogledi (perspektive) na družbeno konstrukcijo: socialna, osebna in kulturna. S ciljem oblikovanja nove paradigme jih je nujno treba povezati. Raziskovanje socialnih dejavnikov sta močno zaznamovali funkcionalistična in behavioristična teorija, raziskovanje osebnih dejavnikov pa predvsem funkcionalizem. Čeprav je bil dosežen premik v smeri od »obnašanja« do »spoznanja« kot dominantnega teoretičnega okvira, kulturnim dejavnikom ni bilo posvečeno dovolj pozornosti. Kar lahko prinese nov rezultat, je po Moonu povezovanje motivacijske teorije z razvijajočim se razumevanjem kulturnih vplivov. Ti so na eni strani domena »osebnega« v migracijah in na drugi strani domena regionalnega institucionalnega okvira politično-ekonomske strukture, znotraj katerega se ljudje odločajo.

Tudi pri konceptu sidrišč nastopa klasični problem migracij, namreč kdaj neka oseba postane migrant. V skladu z definicijo migracij se koncept odreja znotrajmestni (intraurbani) mobilnosti. Shema sidrišč je načeloma zasnovana na predpostavkah o migracijah znotraj širšega kulturnega konteksta (na primer skupine držav, države ali etnične skupine), potemtako je ustrezna tudi za proučevanje zunanjih ali mednarodnih migracij. Moon migracijo opredeli kot pomemben dogodek, ki vključuje tako posameznika – migranta – kot širšo skupnost, saj zarezje v pričakovano normo osebne in kulturne stabilnosti.

Shema sidrišč kot migracijsko raziskovalno metodo Moon naslanja na Mansfieldov (1992) model, ki ga nekoliko prilagodi potrebam »sidrišč«. Pri tem Mansfieldov koncept samega na sebi zavrača, saj v njem vidi vnaprejšnjo premo sorazmerno pogojenost praga selitvene netolerantnosti s socio-ekonomskim statusom. Moon namesto ukalupljenosti koncepta v svoj model vnaša raven optimizma, ki se lahko seli med poljubnimi socialnimi skupinami in s tem vpliva na vrednostni raztezek. Ta dinamična vertikalna shema sestoji iz treh plasti, ki so navzgor in navzdol druga proti drugi omejene. Najvišjo točko oziroma raven pomeni »stopnja idealov«, naslednja je »stopnja pričakovanj«, sledi »stopnja tolerance«, na dnu pa je »najnižji prag netolerance«. Vmesne plasti tvorijo prostore, v katerih so določene »sidriščne teme«. Te teme so odprt skupek zadev, povezanih z našim bivanjem, od katerih je odvisna naša potencialna preselitev. Višje ko so določene teme v shemi, manjša je možnost za spremembo lokacije. Seveda ti »vrednostni raztezki« variirajo od posameznika do posameznika, pač odvisno od njegovega/njenega dojemanja ideala, pričakovanj in tolerance, kar lahko označimo s horizontalnim vektorjem optimizma. Skratka, Moon ponuja drugačen, bolj fleksibilen sistem, ki števila variabel ne določa vnaprej, pač pa pušča sistem odprt, celo do te mere, da »sidriščne teme« ob poizvedbi našteje migrant sam.

Ko analiziramo koncept sidrišč, se vsiljuje povezava s tako imenovano teorijo migracijskega stresa Juliana Wolperta (1964). Ta je bil eden pionirjev aplikacije socialnopsiholoških in »obnašajskih« konceptov v geografijo. Njegova ključna ideja je bila usmerjena v iskanje »stresorjev« – dejavnikov, ki pri posamezniku povzročajo stres, ki ga postopno prisili k preselitvi (Wolpert, 1970). Wolperta je zanimala tudi »prostorska koristnost«, s pomočjo katere je poskušal definirati zadovoljstvo migranta tako z območjem odselitve kakor tudi z območjem priselitve. Wolpertovo obetavno delo ni pripeljalo do oblikovanja celovite in splošne teorije migracij, je pa njegova uvedba potencialne neracionalnosti v procesu odločanja posameznikov bistveno vplivala na nadaljnji teoretski razvoj.

O prisilnosti in selektivnosti migracijskih tokov v nekdanji Jugoslaviji

Vprašanje prisilnosti oziroma prostovoljnosti migracij je še ena nevrvalgična točka na področju študijev migracij, ki nas sili h kategorizaciji velikokrat nerazvrstljivih fenomenov. Tako je, denimo, enostavno reči, da gre pri beguncih za prisilne migrante, ne da bi poznali izkušnje vseh posameznikov iz take skupine. Tak primer smo imeli po letu 1991, ko je v Slovenijo pričel dotekati močan tok pretežno bošnjaških beguncev – okrog 70.000 se jih je nastanilo po begunskih centrih, še dodatnih 30.000 pa pri svojcih ali sorodnikih (prim. Šmid in Štrumbl, 2004). Ko pa govorimo o »prostovoljni« migraciji, postanejo takšne rokohitrške klasifikacije kaj kmalu neproduktivne, saj pogled skozi dihotomne leče zamegli bistvo: da je pravzaprav nemogoče sklepati, da kakršnakoli prostovoljna migracija sploh obstaja (prim. Wolpert, 1970). Kot smo uvodoma napovedali, se bomo znova ustavili ob pomembni temi tako imenovanih »kriznih« razmer, ki jih je v teoretiziranje migracij pri nas uvedel Klinar (1985; 1993). Prav krizne razmere so tiste, na katerih utemeljujemo tukajšnje stališče o »psevdoprostovoljnih« migracijah. Iz vseh naborov podatkov – intervjujev z migranti ter analize razmer tako na izvornih kot ciljnih območjih migracije – ni bilo vedno enostavno izluščiti okvira, znotraj katerega se je odvil posamezen migracijski cikel, pa naj gre za časovni, prostorski, teritorialni ali »krizni« vidik.

Po drugi strani je treba poudariti, da so se posamezni raziskovalci zavedali problema »prostovoljnosti« v migracijah. Še posebej znotraj demografije je bilo veliko prostora posvečenega »selektivnosti migracij«. Malačič (2000, 169) je na primeru nekdanje Jugoslavije na podlagi podatkov iz popisov iz let 1971 in 1981 pokazal na protislovje med ponudbo kadrov v povezavi s preostalimi kadri na območju izvora ter dejanskim odlivom v povezavi s potrebami na območju priliva. Po eni strani se namreč kaže, da je nekdanjo skupno državo zapuščalo predvsem mlajše, zrelo in kvalificirano prebivalstvo, ki je po poklicih sodilo v kmetijski in industrijski sektor. Po drugi strani pa je to prebivalstvo razbremenjevalo omenjene sektorje doma in s tem sproščalo delovna mesta, kar je precej v nasprotju s siceršnjimi naziranjmi, da so bile jugoslovanske notranje migracije kot posledica lokalnega in regionalnega pomanjkanja delovnih mest pretežno ekonomskega značaja.

Seveda je možno, da so se v Slovenijo selili tudi tisti, ki so prišli na podobno ali celo slabše delovno mesto, a so morda dobili višjo plačo. To bi še vedno lahko razlagali kot ekonomsko migracijo, vendar ostane popolnoma nepojasnjeno, zakaj so denimo državne oblasti »dovolile« tolikšen odliv delovne sile iz Slovenije v Nemčijo in druge države, če so hkrati pričele z masovnim zaposlovanjem delovne sile iz drugih delov SFRJ, predvsem iz Bosne in Hercegovine, v Sloveniji. Teze, da so se iz Slovenije kot

zdomci izseljevali visoko usposobljeni kadri ali vsaj bolj izobraženi od prebivalstva, ki je v Slovenijo prišlo iz drugih republik, popisni podatki iz leta 1991 ne potrjujejo (vir: popis 1991, SURS). Pri priseljenih z območja nekdanje SFRJ je bil višji tako delež višje in visoko izobraženih kot tudi delež srednješolsko izobraženih. Pri »slovenskih« zdomcih pa je izstopala osnovnošolska izobrazba, ki je po deležu (nad 40 odstotkov) močno prekašala ostale (ibid.). Taka izobrazbena sestava zdomcev je z geografskega vidika povsem razumljiva, saj se je v zdomstvo usmerilo predvsem prebivalstvo iz perifernih območij (predvsem iz severovzhodnega dela) Slovenije, ki je v povprečju izkazovalo manj ugodno izobrazbeno sestavo (Josipovič, 2006, 94). Zaradi vsega omenjenega je lahko »selektivnost« le druga beseda za pripravo okoliščin, ki določene profile ljudi silijo k migraciji.

Problem prostovoljnosti se prav v zadnjem času pojavlja v nekaterih mednarodnih raziskavah. Tako sta Založnaya in Gerber (2012) objavila primer »prostovoljne« skupinske remigracije krimskih Tatarov, kjer pojasnjujeta nesamoumevnost skupinskih odločitev. Nenazadnje je pri vidiku prostovoljnosti treba upoštevati, da se vsa migracijska podatkovna materija zbira pod hipotezo prostovoljnosti, pri čemer se hipoteza sploh ne preverja. Le ena kategorija migrantov sovпада s prisilnimi migracijami – iskanci azila –, pa še ti statistično največkrat »končajo« v rubriki prostovoljnih migrantov, ker jim prošnjo za azil zavrnejo.

Kolonizacija ali psevdoprostovoljna migracija?

Kot lahko vidimo iz jugoslovanske izkušnje, je bilo veliko migracij potencialno ali latentno prisilnih ali pa so se zgodile pod vplivom množice prisilnih okoliščin. Posameznik je lahko osebno nezadovoljen zaradi vrste razlogov in se zato odloči za selitev (sprejemanje odločitev na osebni ravni). Te 'osebne' okoliščine pa so prav lahko oblikovane ali celo neposredno vodene prek silnic najbližjega (primarnega) socialnega okolja. Po tej poti lahko starši ali sorodniki (lokalna družbena raven) mlade ljudi prepričujejo (ali drugače pritiskajo nanje), da bi se preselili na »boljše«, da bi si s tem zagotovili boljši družbeni status in veljavo ob potencialnem povratku ali obiskih »domačega« kraja (prim. Bofulin, 2011). Na tej ravni se družinski člani, sorodniki ali prijatelji ne 'obremenjujejo' s tem, kako je potencialnemu ali »sojenemu« migrantu, pač pa zasledujejo svoje interese, na primer z izrazi, kot so »ena lačna usta manj«, ali s pričakovanjem pomoči oziroma pošiljanja sredstev in dobrin (širši vidik remitanc in splošnega pretoka blaginje). »Nagnjenost« k odselitvi je tako odvisna od števila otrok v izvorni družini, odnosov med socialnima spoloma, stopnje patrilokalnosti, količine premoženja v odvisnosti od števila dedičev itd. Ta serija možnih izidov se vedno dogaja v luči specifičnih širših družbeno-kulturnih okoliščin in institucionalnega okvira, ki

se lahko izvaja skozi lokalne, regionalne ali nacionalne vladne aktivnosti. »Kulturno vzdušje« z manjšo ali večjo zavzetostjo oblikuje vse medosebne in javne odnose znotraj danega območja in tako narekuje »tonus« regiji ter jo tako dela specifično v celi vrsti možnih pogledov (delitev dela, odnosi moči, vrednostni sistem, procesi mejnosti in etničnosti itd.).

Potencialni migrant je vedno odvisen od informacij, ki jih ima na razpolago, in od svojega vedenja in znanja ter kapacitete ali volje uporabiti ju (Pred, 1969). Ko doseže končni prag netolerance (po Moon, 1995), se odloči za preselitev. Kot smo povedali, je lahko selitev v paru, posamično, z družino, zaporedoma ali celo v skupinah – vse to je seveda znova odvisno od celega niza variabel. Med tovrstnimi premiki (migracijami) si migranti že predstavljajo, kam se selijo. Z naraščanjem starosti potencialnega migranta pa postaja proces »prepričevanja« (ali samoprepričevanja) zaradi dodajanja novih variabel čedalje bolj zapleten. Poleg vseh ostalih variabel so pri takem posamezniku/posameznici sedaj izpostavljeni tudi doseženi socialni status, kulturna vloga, položaj v lokalni delitvi dela ter okoljski ali institucionalni dejavniki. Po določenem času se število dejavnikov ter količina informacij in izkušenj poveča prek vrhnjega praga, ko človeka ni več mogoče »pripraviti« do »prostovoljne« preselitve niti pod grožnjo smrti, kakor smo se imeli priložnost prepričati v zadnjih jugoslovanskih vojnah.

Enaka vrsta kompleksnih okoliščin lahko nastopi na ciljnem območju migranta. Lahko se skozi čas tudi enkrat ali večkrat ponovi. Takrat dobimo gibanja, ki jih nominalno označujemo remigracija, postopna migracija (»step-by-step« migracija), povratna migracija, cirkularna migracija in podobno, če sploh ne omenjamo vzpodbujevalcev in sprožilcev, ki lahko aktivirajo dolgotrajne in stabilne migracijske tokove, ki vzpostavljajo okolje tako imenovane »kulture migracij« (prim. Bofulin, 2011).

Pri konceptu postopne migracije (step-by-step migration) je v ospredju vprašanje zaporednosti migriranja, kjer je treba opredeliti vlogo postopnosti (na primer Ogden, 1984, 70; prim. Jackson, 1986, 5–8). V tem kontekstu nam podatki o »postajah« migrantov pomagajo razkriti številna ozadja, kot so migrantski cilji, želje, »realnosti«, lokacije, razdalje ipd. Če pogledamo konkreten primer migracije gospe Rade (60 let, poročene, brez otrok), vidimo, da je navedla naslednje »postaje«: Jelašinovci – Sanski Most – Banja Luka – Ljubljana – Frankfurt – Ljubljana (vir: anketa, 2004). Njen življenjski cikel se je pričel v rojstni vasi Jelašinovci v hribovitem zaledju Sanskega Mosta v severozahodni Bosni. Leta 1974, pri 20 letih, se je preselila v Sanski Most, kmalu zatem pa v Banja Luko, kjer je delala v tovarni za predelavo sadja. Po potresu leta 1969 je Banja Luko zapustila in se preselila v Ljubljano, kjer je že poznala nekaj ljudi iz svoje rojstne vasi. Po nekaj mesecih je spoznala Jova, ki je prihajal iz Sanskega

Mosta, in se z njim poročila. Na ponudbo njegovega znanca sta se skupaj kmalu odločila, da gresta delat v Frankfurt kot podporno osebje na mednarodnem letališču. Po petih letih v Nemčiji sta se vrnila v Ljubljano, kjer še vedno živita. Do upokojitve je delala v industriji elektronike, medtem ko je mož delal v telekomunikacijah.

Območje Sanskega Mosta je ena najpomembnejših priselitenih mikroregij iz Bosne in Hercegovine v Slovenijo. Še en primer priselitve iz tega območja v Slovenijo je gospa Almira (46 let, poročena, dva otroka). V Ljubljano je prišla stara 18 let, in sicer neposredno iz rojstne vasi Skucani Vakuf, 20 km zahodno od Sanskega Mosta. Najprej je stanovala pri sorodnikih, v tem času pa je v Ljubljani spoznala Tajiba in se z njim poročila. Po tistem je dobila službo kot šolska čistilka, kjer je delala tudi v času intervjuja.

Oba primera predstavljata dve zelo tipični poti migracij v Slovenijo iz tega območja severozahodne Bosne. Hkrati ponazarjata tudi etnično specifično pogojenost tipa ruralno-urbane migracije. Bosanskosrbska vas Jelašinovci je tipično emigracijsko območje, kjer je od leta 1961, ko je imela 1.200 prebivalcev, do leta 1991 njihovo število upadlo na manj kot 600. Na drugi strani je Skucani Vakuf bošnjaška vas, kjer je prebivalstvo v istem obdobju z nekaj manj kot 1.000 najprej naraslo na 1.400 (leta 1981), nato pa pod vplivom večjega izseljevanja upadlo na okrog 1.300 leta 1991. Kot posledica kasnejše migracije iz tega naselja se je oblikovala prava verižna migracija v Slovenijo, kjer je v Ljubljani kolonija s 137 prebivalci iz tega naselja (vir: anketa, 2004).

Ti dve naselji sami zase odslkavata etnično-demografski razvoj v občini Sanski Most med letoma 1971 in 1991. Občina je imela okrog 62.000 prebivalcev (1971), od katerih je bilo 49 odstotkov opredeljenih kot Srbov, 40 odstotkov kot Muslimanov in 10 odstotkov kot Hrvatov. Že leta 1981 so etnična večina postali Muslimani (43,4 odstotka od 62.000), medtem ko je število Srbov upadlo na 42,7 odstotka, Hrvatov pa na 8,5 odstotka. To potrjuje tezo o etnično specifični emigraciji, kajti razlike v rodnosti med tremi glavnimi etnijami so bile minimalne (Josipovič, 2006). Šele po letu 1981 se pričnejo masovno izseljevati Muslimani, medtem ko so tedaj Srbi že imeli izoblikovano močno »kulturo migracij«. Do leta 1991 se je delež Muslimanov (Bošnjakov) zvišal na 46,7 odstotka (od 60.000), čeprav so numerično stagnirali, medtem ko je delež Srbov rahlo upadel (42,1 odstotka). Precej bolj je upadel delež Hrvatov (7,2 odstotka), ki so bili emigracijsko izrazito vezani na Hrvaško, potem ko je bila leta 1963 ukinjena občina Ljubija, v kateri so tvorili večino.

Drugačen, mnogo manj prikrit način redistribucije prebivalstva se je odvijal neposredno po drugi svetovni vojni, ko so jugoslovanske oblasti na posesti izgnanih Nemcev in drugih »sovražnih etničnosti« Bačke in Banata naseljevale pretežno pravoslavno prebivalstvo iz dinarskih predelov od Like do Črne Gore (Gaćeša, 1984;

Petrović, 1987, 12; Djurić et al., 1995; Plavša in Bubalo-Živković, 2002). Ko se celoten proces migracij odvija pod vplivom institucionalnega okvira ali skozi institucije prek neformalnih komisarjev, se določene skupine prebivalstva iz določenih območij »izbirajo« za preselitev. Posamezniki se ne zavedajo nujno prikrite prisilnosti takih planiranih migracij, pač pa svojo selitev vidijo kot lastno izbiro ali celo kot oznako »vsi so takrat naredili enako«. Po drugi strani oblasti take migracije označujejo kot »selitev na boljše«, zato je le s subtilno analizo manj opaznih detajlov mogoče priti do vtisa o stopnji prisilnosti posameznih migracij.

Zaključek

Visoka zasičenost s teoretskimi teksti o migracijah je od devetdesetih let prejšnjega stoletja teoretiziranje naredila izjemno zahtevno. Po znamenitem Masseyjevem članku je veliko raziskovalcev svoja raziskovanja preusmerilo na področja specifik posamičnih primerov migracijskega gibanja in v odsotnosti »velike teorije migracij« bolj evalviralo obstoječe parcialne teorije. Največja pomanjkljivost »velikih teorij« je nezmožnost aplikacije na specifične primere, območja, etničnosti, različna merila (lokalno, regionalno, globalno), historične razvoje, pestro geografijo itd. Zato bi veljalo razmišljati o izboljšanju obstoječih teoretskih in analitskih okvirov.

Ena od takih možnosti bi lahko bil tudi regionalno-geografski pristop, deloma očrtan v »jugoslovanski šoli migracij« (Petrović, 1987, 15–18). Tak pristop lahko precej pripomore k boljšemu poznavanju določenega prostorsko-geografskega kompleksa in k tisti tako zaželeni »mezoanalizi«, ki manjka tudi v Moonovi analitski shemi sidrišč.

Drug pomemben vidik se nanaša na starostno specifičen proces odločanja. Kot smo opozorili v analizi, prevladuje splošna domneva, da je lahko *sidrišče* mladega človeka hitreje »izkoreninjeno« in »udomačeno« drugje. Vendar lahko, upoštevajoč konformnost, na najbolj presenetljive starostno specifične razlike naletimo v migracijah, ki so povezane z daljšim šolanjem, kasnejšim zaposlovanjem in šibkimi možnostmi pridobitve lastnega stanovanja mlajših generacij v celi vrsti evropskih držav.

Da bi izrabili kapacitete Moonovega teoretskega okvira v perspektivi visoko fluidnih konceptualizacij migracijskih gibanj (skupaj z dualistično in arbitrarno delitvijo na notranje in mednarodne ter prisilne in prostovoljne migracije), je treba vanj vključiti širši prostorsko-geografski kontekst. Jugoslovanski primer nam namreč kaže, da je poleg specifičnega socio-političnega in ekonomskega sistema obstajala tudi velika verjetnost etnično specifičnih migracij. Ko na procese odločanja posameznika pogledamo s te perspektive, moramo osrednjo vlogo *individualnega (osebnega)* v

stalni interakciji z *družbenim, institucionalnim* in *kulturnim* nadgraditi s *kolektivnim* in *kolektivno-institucionalnim* ozadjem procesov odločanja. Zato bi morala shema *psevdroprostovoljnih* migracij zajemati:

- večplastni institucionalni okvir na danem območju (emigracije in imigracije), ki vključuje fizično, socialno in politično okolje, skupaj s kulturno specifičnimi vidiki, v smislu ekologije prostora, ki se razlikuje od sosednjega ali drugih prostorov;
- »kulturni« okvir skupaj s procesom individualnega obnašanja in odločanja v povezavi s stimuli iz specifičnega geografskega okolja, ki vpliva na zahteve in pričakovanja individualnega življenjskega okolja;
- opredelitev vloge lokalnih »modrecev«, tipičnih za ruralna območja, ki v odvisnosti od demografske velikosti naselij intenzivno vplivajo na razsežnost emigracijskih tokov in na splošno kulturo migracij;
- starostno specifične dejavnike, ki včasih neodvisno od drugih dejavnikov mlajšo populacijo »obremenijo« z večjo verjetnostjo emigracije in oblikujejo migrantsko izkušnjo posameznika; v tem smislu tudi regulirajo posameznikov »optimizem« v smislu zadovoljevanja potreb, ki izhajajo iz sidriščnih tem;
- »primarizacijo« problema migracije kot take: migracija je lahko posledica določene sekundarne akomodacije na razmere, kot so tip ter lokacija bivanja in zaposlitve, družina ali preprosto posameznikova percepcija dostopnosti; migracija je lahko tudi primarni odziv na individualno aktivnost (respondentsko ali operantsko obnašanje), ki je povezana z njegovimi/njenimi ontološkimi perspektivami življenja in bivanja ter iz tega izhajajočimi cilji;
- opredelitev vloge drugih človeških ali 'nečloveških' »aktantov« (po Thrift, 1999) tako na območju odselitve kakor na območju priselitve.

Vsekakor je temeljnega pomena, da v analizi migrant sam navede ključne sidriščne teme, ki tvorijo analitsko shemo sidrišč.

Kot smo videli, je vprašanje razlaganja migracij ostalo težko in kompleksno, vsekakor pa lahko priznamo, da je geografska realnost v svoji celostnosti tista, ki primarno pogojuje in oblikuje migracijo tako na izvornih kot ciljnih območjih.

Literatura in viri

Basch, L. G. et al., *Nations Unbound*, London 2000.

Bofulin, M., *Migracije iz Ljudske republike Kitajske v Slovenijo*, Ljubljana 2011.

Bhaldraithe, de P. O., The Costellos, Nolans and Quilters in Kerry and Canada: A case study of chain migration, *Ballyguiltene Rural Journal* 5, 1999.

Castles, S., Davidson, A., *Citizenship and Migration*, New York 2000.

- Coleman, D., The twilight of the census, *Population and Development review* 38 (Supplement), 2012, str. 334–351.
- Đurić, V. et al., *The Ethnic Structure of the Population in Vojvodina. The Serbian Questions in The Balkans*, Belgrade 1995.
- Featherstone, M., *Undoing Culture*, London 2000.
- Gaćeša, N., *Agrarna reforma i kolonizacija u Jugoslaviji 1945–1948*, Novi Sad 1984.
- Gerber, J., Beyond dualism – the social construction of nature and the natural and social construction of human beings, *Progress in human geography* 21 (1), 1997, str. 1–17.
- Gold, J. R., *An Introduction to Behavioural Geography*, Oxford 1980.
- Greenwood, M., Human migration: Theory, models, and empirical studies, *Journal of Regional Science* 25 (4), 1985, str. 521.
- Harvey, D., *A brief history of neoliberalism*, Oxford 2005.
- Jackson, J. A., *Migration*, New York 1986.
- Jones, H., *Population Geography*, London 1990.
- Josipovič, D., *Učinki priseljevanja v Slovenijo po II. svetovni vojni*, Ljubljana 2006.
- Josipovič, D., Instrumentalizacija etničnosti znotraj večnacionalnih držav: primer kolonizacije Slovencev v Avstro-Ogrskem delu nekdanje Jugoslavije, *Two Homelands/Dve domovini* 35, 2012, str. 135–148.
- Klinar, P., *Mednarodne migracije v kriznih razmerah*, Maribor 1985.
- Klinar, P., Kontinuiteta prisilnih migracij, *Teorija in praksa* 30 (7–8), 1993, str. 615–624.
- Knowles, A. K., Immigrant Trajectories through the Rural-Industrial Transition in Wales and the United States, 1795–1850. *Annals of the Association of the American Geographers* 85 (2), 1995, str. 246–266.
- Lawson, V. A., Arguments within geographies of movement: the theoretical potential of migrants' stories, *Progress in Human Geography* 24 (2), 2000, str. 173–190.
- Lee, E. S., A theory of migration, *Demography* 3, 1966, str. 47–57.
- Mabogunje, A. L., Systems approach to a theory of rural-urban migration, *Geographical Analysis* 2 (1), 1970, str. 1–17.
- Malačič, J., Brezposelnost imigrantov v Evropski uniji/Unemployment of Immigrants in European Union, *Anali PAZU* 2 (2), 2012, str. 72–77.
- Malačič, J., *Demografija – teorija, analiza, metode in modeli*, Ljubljana 2000.
- Massey, D. S. et al., Theories of International Migration: A Review and Appraisal, *Population and Development Review* 19 (3), 1993, str. 431–466.

- Meyer, J. B., Network approach versus Brain Drain: Lessons from Diaspora, *International migration* 39 (5), 2001, str. 91–110.
- Moon, B., Paradigms in migration research: exploring 'moorings' as a schema, *Progress in human geography* 19 (4), 1995, str. 505–524.
- Ogden, Ph., *Migration and Geographical Change*, Cambridge 1984.
- Papastergiadis, N., *The Turbulence of Migration*, Cambridge 2000.
- Petrović, R., *Migracije u Jugoslaviji i etnički aspekt*, Novi Beograd 1987.
- Plavša, J., Bubalo-Živković, M., Migrations in Banat from World War II to 1996, *Geographica Pannonica* 6, 2002, str. 24–28.
- Pred, A., *Behavior and location: foundations for a geographic and dynamic location theory*, Lund 1969.
- Rossi, P. H., *Why families move: a study in social psychology of urban residential mobility*, New York 1955.
- Rowland, D. T., *Demographic Methods and Concepts*, Oxford 2003.
- Statistical Office of the Republic of Slovenia, www.stat.si [12. 11. 2013].
- Šmid, G., Štrumbil, Ž., Otroci iz Bosne in Hercegovine v begunskih šolah v Republiki Sloveniji, *Arhivi* 27 (2), 2004, str. 247–258.
- Thrift, N., The place of complexity, *Theory, Culture and Society* 16, 1999, str. 31–70.
- Westwood, S., Phizacklea, A., *Trans-nationalism and the Politics of Belonging*, New York 2000.
- Wolpert, J., The Decision Process in Spatial Perspective, *Annals of the Association of American Geographers* 54, 1964, str. 537–558.
- Wolpert, J., Departures from the Usual Environment in Locational Analysis, *Annals of the Association of American Geographers* 60, 1970, str. 220–229.
- Woods, R., *Population analysis in geography*, London 1982.
- Zaloznaya, M., Gerber, Th., Migration as Social Movement: Voluntary Group Migration and the Crimean Tatar Repatriation, *Population and Development Review* 38 (2), 2012, str. 259–284.
- Zelinsky, W., The hypothesis of the mobility transition, *Geographical Review* 61, 1971, str. 219–259.

Damir Josipovič

Pseudo-voluntary migration: the case of internal migration system in former Yugoslavia

Keywords: migration theory, theory of moorings, internal and international migration, pseudo-voluntary migration, Ex-Yugoslavia, Slovenia

Migration theory has been dichotomised from several different analytical perspectives. The aim of this article is to view migration movements in a holistic scheme taking into account the geographical factors shaping migration patterns at both the point of origin and destination, rather than on the conceptualizations involving the built-in dualisms. The former Yugoslavia with its myriad of cases shows that migration has to be viewed without biased international or internal lenses. Furthermore, the author argues that the migration movements were instead part of a more or less organized system which tended to create circumstances, possibilities and/or impossibilities to migrate. In this way, instead of classifying migrations as either forced or voluntary, the concept of pseudo-voluntary migration movements was proposed. In changing the perspective in which migrations are view in this, the article draws extensively on the *moorings theory* developed by Bruce Moon. The author gives an updated framework for individual or small group migration analysis. The latter is supplemented by a set of variables and factors in order to make a further use possible at the level of international or internal migration. The author argues that the internal Yugoslav migration system between 1945 and 1991 should be viewed within a framework of potentially coerced, semi-coerced or 'pseudo-voluntary migration'.